

INTEGRATIVNO MIŠLJENJE, ETIKA I SLOBODA

FILIP KATAVIĆ
Filozofski fakultet,
Sveučilište u Zagrebu
fcofilozof@gmail.com

1. UVOD

Sloboda je jedan od najapstraktnijih i loše definiranih koncepata u javnom mnijenju i diskursu, a filozofski pokušaji da stvore red u kaosu sukobljenih ili nekonzistentnih shvaćanja slobode samo su doprinijeli neslaganjima. Potražiti valjano shvaćanje slobode značilo bi tražiti i nabasati na promjenu cijele filozofske paradigme. Unutar postojećih paradigmi, uz sve rečeno, moguće je ipak povući nit iz mnoštva misaonih klupaka da se dade uvid u problematiku shvaćanja slobode kao i u narav slobode.

Sam pojam slobode, iako je slabo definiran i primijenjen, ipak ne mora biti sredstvo razilaženja, nego zajedničko žarište koje ujedinjuje mnoge sukobljene filozofske i nefilozofske sustave i shvaćanja. Iako bi se Aristotel i Voltaire razišli u svojem razumijevanju slobode, obojica joj pridaju velik značaj. Dihotomija lijevog-desnog u politici također otkriva da teoretsko i praktično razilaženje ne znači opreku vrednovanja i nevrednovanja slobode. Postavljaju se pitanja: zašto je sloboda tako cijenjen koncept i koje shvaćanje pruža najbolji uvid u njezinu narav, korist i svrhu, ako te stvari uopće posjeduje?

2. ETIKA KAO INTEGRATIVNO MIŠLJENJE

Koncepte poput slobode koji se odnose na ljudsko iskustvo valja razumjeti kao stupnjevito očitavanje jedne stvari. Na primjeru etike, koja se bavi praksom u vidu vrijednosti, možemo ustvrditi da je ona ključna filozofska disciplina koja obuhvaća sve druge. Stoici su dijelili filozofiju s tim u vidu, davši etici povlaštenu analogiju bjelanjka u jajetu (uz ljusku logike i žumanjak fizike).

Ja bih otišao i dalje i rekao da je etika zrak na kojem žive i dišu sve druge discipline, ne zato što je najkorisnija ili najobuhvatnija, već zato što se samo filozofiranje može shvatiti kao praksa koju etika ocjenjuje. Naravno, to nije nikakva specifična normativna etika, nego etika shvaćena u širem smislu. Nemoguće je misliti i raspravljati, a da čovjek nije obvezan (ili unutarnjim principima ili vanjskim pravilima) normama, primjerice iskrenosti ili poštenjem u debati (da se

ne izmišljaju lažne informacije ili da se protivnikovi argumenti ne predstavljaju krivo).

Tako da, etika obuhvaća i samu sebe i uvijek je u dinamici stupnjevanja same sebe. Normativna etika i aksiologija podrazumijevaju etiku iz položaja teoretske otuđenosti. U njoj, ona je sužena i snižena da bi se konkretizirala, pa teoretičar ne shvaća da je njegov način mišljenja o njoj i sam etičan (u odnosu na svrhu i metodu mišljenja). Epistemologija se može vidjeti kao stupanj etike koji sagledava samo mišljenje jer epistemičke norme funkcioniraju na isti način kao i etičke. Obratno se ne može reći jer ukoliko epistemička norma nema etičku normativnost, onda je proizvoljna.

Ontologija predstavlja problem za ovo stajalište. Na koji se način ontologija može shvatiti kao stupanj etike? Problem subjekta i objekta ovdje je ključan. Aristotelov esencijalizam postavlja taj odnos prestatično, a Hegelova dijalektika to pokušava nadići, utvrdivši da su subjekt i objekt dinamični elementi razvoja duha u samoshvaćanju. Hegelov problem ostaje u njegovoj predanosti tezi da će se apsolutna spoznaja, pa time sinteza subjekta i objekta, stvoriti u logičkoj, konceptualno razrađenoj filozofiji. Marxova kritika i nadopuna Hegela ovdje je potpuno umjesna; Hegel ostavlja konkretne ljudske probleme, poput slobode, za apstrakciju i u problemu i u razrješenju. *Locus* egzistencijalne i filozofske ljudske problematike je u praksi. Marxov, pak, problem je u tome što praksu postavlja kao uvjetovanu proizvoljnom dinamikom razvoja proizvodnje i socijalnog sukoba. Vrijednosti koje nastanuju ili uvjetuju tu praksu irelevantne su ili nezgrapno utilitarne (namještene oko ostvarenja komunizma).

Prema tome, ontologija se mora shvatiti u vidu prakse, a praksa u vidu vrijednosti. Ontologija je od svih filozofskih disciplina najviše otuđena od praktične stvarnosti. Noviji marksizam, primjerice u filozofiji Lukacsa ili Balibara, čini grešku što praksu postavlja kao još jedan apstraktni pojam koji bi trebao biti relevantniji od prijašnjih idealističkih apstraktnih pojmova. Ono ključno što izmiče jest da je sam čin teoretiziranja praktičan i kreativan, ne samo zato što stvara čitavu konstelaciju pojmova ili se ostvaruje u višem stupnju prakse (npr. u politici) nego zato što čin apstrahiranja stvara jaz između subjekta i objekta.

Ako prihvatimo Kantovu postavku da stvari spoznajemo samo kako se nama pojavljuju, a ne kakve su same po sebi, onda bi dinamiku subjekta i objekta trebalo shvatiti kao praktičko i etičko kretanje unutar platonističke sredine (metaksije, μετὰξὺ) između subjekta i objekta. Kretanje subjekta je zapravo stupnjevanje u kojem se stvar, objekt, objavljuje subjektu. Dinamika između to dvoje je uzajamna.

Nadalje, epistemologija i ontologija ujedinjuju se u etici ako se postavi da su subjekt i objekt stvarni i da se približuju jedno drugom (u momentima koje možemo nazvati „spoznaja“ ili makar „učenje“) ako subjekt priznaje svoju

otuđenost od predmeta (kao što Sokrat priznaje svoju otuđenost od mudrosti što ga dijalektički čini mudrim, prema tome ontologija mudrosti ovisi o teoretskoj praksi priznavanja otuđenosti) i ako je njegova kretnja prema predmetu (tu kretnju bi mogli shvatiti kao epistemologiju) uvjetovana valjanim etosom iskrenosti, istinoljubivosti i učenosti.

Istina, prema tome, nije prvenstveno ni ontološka ni epistemološka kategorija, nego etička. Ukoliko se otkrije zasebna istina, npr. tko je ukrao nečiji bicikl, to ipak nije ta istina koja je uvjetovala istinoljubivost istraživača niti koja obuhvaća sve ostale istine. Ona je samo niži stupanj otuđenosti predmeta istine, koji je ipak dostupan ako se dozvoli daljnji razvoj. Ovo nas vraća u sokratovsku etiku vrline; samo ako se usvoji i uvježba etos koji pospješuje spoznaju, moguće je imati stvarnu interakciju sa stvarima po sebi.

Prema tome, etika nema sveprisutnost u filozofiji samo zato što, kao za Sokrata, stoike i Descartesa, druge filozofske discipline pomažu razumijevanju i razvoju karaktera kao etičke kategorije, nego i zato što je činjenica ljudskog postojanja da je čovjek kreativno i praktično biće, ali bez etičke komponente kreativnosti i praksa uopće ne bi bile inteligibilne jer ih je nemoguće gledati bez normative, bez obzira na to koliki bio njezin stupanj (pri tome se ne misli normativna ustaljenog morala ili pravila nego nedefiniranog, ali postojećeg normativa koji je temelj svakog suda, djelovanja i razmišljanja).

Valja napomenuti da ovo shvaćanje ne niječe niti istraživanja drugih filozofskih disciplina, niti ide na štetu prirodnim i društvenim znanostima, niti brani etici da se spusti na konkretne probleme. Kad bi se teoretska etika s ovim uvidima reformirala, pobila bi svrhu svijesti da se pojavljuje (kao i ostale stvari) u stupnjevima jer bi opet probala sve postaviti apstraktno i otuđeno, a kad bi se ona upletala u druge discipline i znanosti, one ne bi mogle funkcionirati. Svijest o prodornosti i sveobuhvatnosti etike, stupnjevanja predmeta te ključna uloga ljudske prakse namijenjene su da nam pomognu reorijentaciji pitanja vezanih za ključne egzistencijalne probleme poput slobode.

3. DVIJE SLOBODE

Sloboda kao koncept se u svojim raznim pojavama kroz filozofiju i javno mnijenje i diskurs pokazuje u svojim različitim vrstama i stupnjevima.

To je najbolje pokazati na specifičnim primjerima:

Neki desničar koji slobodu vidi u apolonskom, uređenom moralu ima pravo utoliko ukoliko je istina da neobuzdana sloboda stvara novu vrstu ropstva. On bi se protivio, primjerice, legalizaciji droge ako smatra da će živjeti u društvu gdje će se izgubiti ona vrsta slobode koja čovjeka štiti od ropstva ovisnosti. No, on će ipak htjeti što manje slobode koja ljudima otvara nove mogućnosti, pri-

mjerice konzumiranja droge, pa će time tražiti i strože zakone i policiju koja će zasigurno ograničiti ne samo slobodu za drogom nego i druge slobode.

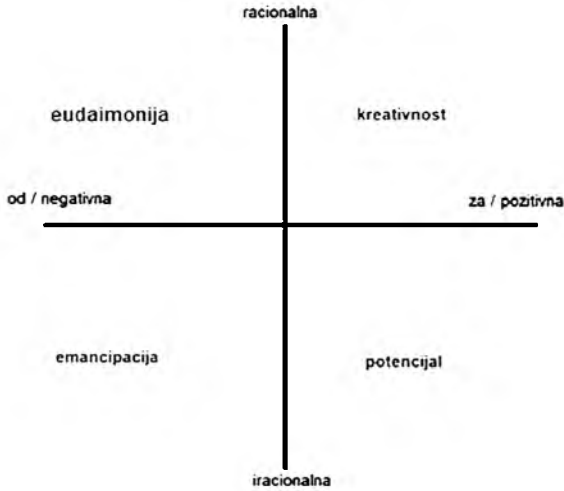
Neki ljevičar, s druge strane, koji slobodu vidi kao dionizijsko, emancipirano otvaranje novih perspektiva i mogućnosti, ima pravo utoliko ukoliko je istina da vanjske zabrane i kontrola lišavaju ljude slobode koja omogućava kreativnost, rast i uvažavanje ljudskih prava. On bi, primjerice, podržavao legalizaciju lakših droga, otvaranje granica i prihvaćanje netradicionalnih oblika seksualnosti ako smatra da društvo bez njih gubi onu vrstu slobode koja čovjeka štiti od tiranije. No, on će ipak htjeti proširenu državnu regulaciju i jaču intervenciju, a potom i htjeti i potiskivanje staromodnih i tradicionalnih elemenata iz društva kako bi sloboda bila što raširenija i dostupnija, no da bi to uspio, mora ograničiti slobode neistomišljenika.

Na ovim primjerima vidimo dvije stvari: postoje dvije vrste slobode (koje nisu zasebno automatski vezane uz ljevicu ili desnicu) i sloboda se na obzoru društvenim kretanjima i individualnoj želji pojavljuje u svojim stupnjevima. Erich Fromm je u svojoj knjizi *Bijeg od slobode* artikulirao vrste slobode kao „sloboda od“ (od kontrole, zabrane i ovisnosti) i „sloboda za“ (sloboda za mogućnosti, rast, prava). Isaiah Berlin na tom tragu u svom predavanju *Dva poimanja slobode* objasnio *negativnu slobodu* kao onu koja se bavi pitanjem o izvoru kontrole i sprječavanja te *pozitivnu slobodu*, koja se bavi pitanjem područja u kojem subjekt može nesmetano biti ili djelovati. S tim u vidu, problem koji se javlja kad god neki političar ili tribun zaziva slobodu jest da on u principu ne može obuhvatiti slobodu u njezinoj potpunosti i u njezinim naličjima. Forma takve retoričke slobode uvijek je nepotpuna.

Forma slobode u predmodernim društvima predstavljala je historijski konkretno shvaćanje slobode koje je bilo potpuno. To, dakako, ne treba smatrati slobodom kao takvom, ako takvo nešto postoji, ali uzrok naših modernih neslaganja oko koncepta slobode proizlazi iz iskustva otuđenosti u kapitalističkom društvu.

U europskoj civilizaciji, tj. romansko-germanskom svijetu predmodernog shvaćanje slobode vezalo se uz socijalnu pripadnost. Obje engleske riječi za slobodu, *freedom* (germanskog porijekla) i *liberty* (romanskog porijekla) u korijenu imaju isto značenje; pripadnik plemena (tj. onaj koji nije rob ili kmet). U ukrajinskom i poljskom pojmovi za slobodu su derivacije istog korijena za „volju“ u značenju nespriječenosti. Slično značenje nespriječenosti ima i arapska riječ za slobodu: *hurija* (حرية). Riječ razumljiva većini Slavena *sloboda* (od praslavenskog *svoboda*) znači „biti svoj“ ili „imati dar sebstva“, a kineska riječ *ziju* (自由) ima slično značenje; „koji proizlazi sam iz sebe“. Jezične teme socijalnog pripadanja, odnosa sa samim sobom i preprekama u svijetu konvergiraju u punije shvaćanje pojma slobode.

Podjela koju uvodi ruski filozof Nikolaj Berdjaev u eseju *Metafizički problem slobode* također je dvodijelna, ali smatram da se kreće po drugačijoj osi nego Frommova i Berlinova. On smatra da postoji iracionalna sloboda koja čovjeku omogućuje izbor, u krajnosti između dobra i zla, te racionalna sloboda koja čovjeku omogućuje duhovni razvitak. Dakle, Frommova i Berlinova podjela stoji na vodoravnoj osi, Berdjajevljeva na okomitoj.

Slika 1

Prikažemo li to grafički, vidimo četiri kvadranta ili četiri sfere u kojima sloboda djeluje. Stupnjevanje od iracionalne do racionalne slobode shvaćanje je slobode u etičkom smislu koji slobodu predstavlja kao cilj, a izmjena negativne i pozitivne slobode predstavlja slobodu kao sredstvo. Emancipacija kao spoj iracionalne slobode izbora i oslobođenja od prepreka predstavlja stvaranje stvarnog subjekta. To je najosnovnija sfera slobode i njezino najvulgarnije shvaćanje. Potencijal kao spoj iracionalne i pozitivne slobode predstavlja stvaranje, širenje potencijala i mogućnosti koje su postavljene pred subjekta. U toj sferi sloboda još nije aktualizirana, još je tretirana ontološki i otuđeno.

Spoj racionalne i pozitivne slobode predstavlja aktualitet u praksi. Tu se zbiva razotuđenje jer sloboda realno utječe na svijet. Ta sloboda nije otuđena, ali nije ni dovršena jer se još uvijek gleda u kontrastu između onog što se može i onog što se ne može učiniti. Spoj racionalne i negativne slobode predstavlja slobodu koja je ostvarila samu sebe; koja je razotuđena toliko da sama postaje praksa. Sokratovski pojam eudaimonije, koji je ili sama vježba vrline i ukorijenjeno situiranje u svijetu ili stanje u koje pojedinac dolazi kroz isti proces, obilježava

čovjeka kojem su se želje i ciljevi uskladili sa sposobnostima i vanjskim uvjetima. On je slobodan i od subjektivnih (npr. ovisnosti) i od objektivnih (npr. tiranije) ograničenja.

Integrativno mišljenje sveobuhvatne etike pokazuje nam da se sloboda u diskursu i retorici treba shvatiti u svim svojim aspektima i sferama jer u suprotnom, kao što je sjena crnja koliko je svjetlost svjetlija, tako i djelomična sloboda u svom izdvojenom i neintegriranom provođenju baca sjenu ropstva. To će reći da će emancipacija bez inkorporiranja ostalih sfera odvesti u socijalnu otuđenost, potencijalnost će odvesti u pasivnost, kreativnost će odvesti u eskapizam, a eudaimonija u moraliziranje. Integrativno mišljenje o sveobuhvatnosti etike jedino može ujediniti zasebne dijelove shvaćanja slobode kako bi se dospjelo bliže slobodi kao takvoj.

No, dosad sam samo predstavio podjelu i nisam dao smisao zašto bi se uopće trebala prakticirati i razvijati (i upravo zbog mogućnosti za razvojem možemo reći da je izmjena stadija zapravo kružni, ali napredujući proces, jer emancipacijom od što više vanjskih utjecaja te otvaranje što više potencijalnih mogućnosti vode u širenje kreativne sposobnosti pa tako i duhovnog stanja).

4. SMISAO SLOBODE

Očigledno je da ljudi traže slobodu, ali završavaju u različitim shvaćanjima iste. Također je očigledno da je sloboda za ljude poželjna stvar, iako u dubini tog pitanja nije razjašnjeno zašto. Malo tko je pokušao filozofski argumentirati da je ropstvo bolje od slobode (naravno, takav stav se shvaća ozbiljno samo ako se zagovara ropstvo na vlastitoj koži, npr. u islamu očekuje se od svakog vjernika da bude rob Bogu, a argumentiranje da je ropstvo bolje na tuđoj koži, npr. na crnoj koži, najbolje je bez puno razmišljanja odbaciti).

Pri takvim pitanjima javlja se problem neintegrativnog razmišljanja o slobodi, jer ako se sloboda uzme samo kao sloboda od, recimo, straha terorizma, onda se uistinu ispostavi da ljudi preferiraju ropstvo birajući vode koje će im oduzeti slobodu u ime sigurnosti. Ipak, zagovornici veće kontrole u ime sigurnosti nikad neće argumentirati formu ropstva i zanimekat će sadržaj ropstva koji je implicitan u njihovoj pristranosti. Ipak, teza ostaje: ljudi i ropstvo opravdavaju u ime slobode. Zbog čega je sloboda tako cijenjena?

No, ako smo ustanovili da je etika u svojim raznim stupnjevima arhfilozofija i da se odnosi na pitanja ljudskih senzibiliteta, želja, nada i patnji u svijetu, kako se to pokazuje u ovom izlaganju o slobodi? Već smo pokazali da stupnjevanje slobode mora stalno slijediti razmišljanje koje napreduje u stupnjevima etike kako bi razjasnili slobodu u njezinoj punini. Čin odluke na slobodu, napretka u

slobodi i nadilaženja pojma slobode u duhovnom razvoju etička je praksa razmišljanja i djelovanja.

No, etika se nikad ne smije shvatiti utilitarno, kao sredstvo kojim osiguravamo društvenu koheziju ili propisujemo zakone (iako je to svakako uključeno u etiku). Ako se takvom shvati, onda sama sebe ograničava, a ako ograničava sebe, onda ograničava i mišljenje. Čak i ako ne prihvaćamo da je etika u osnovi neograničena jer će nadilaziti svaki razvoj filozofije, moramo prihvatiti da bi mišljenje trebalo biti neograničeno, u smislu da sve treba biti podvrgnuto kritici i promisli. Ako je etika ili promisao utilitarna, onda je ograničena, a ako je ograničena, onda nema vrijednost. Nadalje, mišljenje koje ograničava mišljenje samo je neograničeno jer podrazumijeva prostor onkraj ograničenja, stoga je to kontradikcija. Kako je rekao G. K. Chesterton u svom *Pravovjerju*: „jedino mišljenje koje treba onemogućiti je ono koje onemogućuje mišljenje“.

Što je alternativa, ako su etika i mišljenje neograničeni, a nisu utilitarni? To je njihov *telos*, krajnja svrha. U početku smo pokazali kako etika sadržava ontologiju u dinamici subjekta i objekta. Razni stupnjevi etičkog djelovanja i razmišljanja ono su što omogućuje spoznaju. Ako u razmatranje slobode uvedemo ontološku teleologiju, tj. pokušamo naći teoretski i praktično otuđen pojam koji bi bio animirajuća svrha procesa oslobođenja i bivstvovanja u slobodi, onda završavamo u prevelikoj apstrakciji. Na mjesto *telosa* slobode možemo staviti Boga, Nirvanu, Mokšu, *feurbachovski* humanizam ili komunizam. Odgovor zahtijeva preveliki skok.

Stoga je bolje otići suprotnim smjerom i upitati se – koja je šteta od slobode? Može li ropstvo biti korisno? Ako se osjećamo porobljenima, a postoje oni za koje doista ne treba previše razmisliti da se uvidi da su doista porobljeni, poput onih u suvremenom dužničkom ropstvu ili pod jarmom vojskovođa, onda sloboda postaje cilj. Osnivaju se oslobodilačke vojske, šire se pamfleti i pjesme koje uzdižu slobodu, recitira se Schillera, Mickiewicza, Puškina, Whitmana i druge pjesnike slobode. Ljudi ubijaju i spremi su biti ubijeni u ime slobode, spremni su izvršiti svako naređenje i trpjeti godine revolucionarne discipline i poteškoća kako bi izvojevali slobodu. Čini se, paradoksalno, da treba robovati za slobodu. Naravno to bi bilo potpuno ispražnjavanje pojma robovanja i ne bi bilo razumljivo u praktičnom kontekstu. Ipak, postoje obilježja robovanja koja su sastavni dio borbe za slobodu. Kako to pomiriti?

Robovanje, prema tome, nije najbolji pojam da opiše ta obilježja. Moglo bi se reći; treba služiti slobodi. Služenje ima prizvuk svojevoljnosti i veće uključivosti. Kako Bob Dylan pjeva: „Može biti Vragu, može biti Gospodu / Ali moraš služiti nekom“.

Ono što je čovjek kadar trpjeti u oslobodilačkoj borbi opravdava se time da on služi slobodi. Služiti slobodi otvara prostor mogućnosti da se dijalektički

kroz borbu za slobodu (dakle, prije ostvarenja slobode) bude slobodan, da sloboda bude rođena u partizanskim planinama prije nego se spusti u institucije i domove. To je stupanj slobode koji nadilazi koncept slobode kao političkog projekta ili materijalističke koncepcije da je sloboda isključivo vezana za tehnološki razvoj koji otklanja nuždu ropstva. Dakako da politički i materijalistički koncept slobode nisu time opovrgnuti, ali pokazuju niže, nedijalektičko shvaćanje.

Ali čovjek, u principu, ne služi samo slobodi, štoviše, vrlo rijetko služi slobodi, a vrlo često onome što ga porobljava. Argentinski filozof Enrique Dussel u svojoj knjizi *Filozofija oslobođenja* istražuje upravo tu problematiku. Polazeći od kritike zapadnjačkog imperijalizma i njegovih metafizičkih postavki (supremacije bića nad nebićem, subjekta nad Drugim i centra nad periferijom) Dussel prihvaća marksističku kritiku religije kao ideološkog sredstva vladajuće strukture. Religija, naposljetku stvara imaginarne stvari kojima čovjek treba služiti. No, Dussel ide korak dalje od Marxa, ustvrdivši da je ateizam sam po sebi nedovoljan. Ateizam je kritika sustava mišljenja, lažne svijesti, koja čovjeka podvrgava imaginarnom biću da bi ga uspješnije podvrgnula realnim zahtjevima vladajuće klase. Ali, ateizam sam može postati fetiš (u Dusselovoj terminologiji), a komunizam imaginarno biće koje zahtijeva žrtvu i postoji u modusima religije te, primjerice kao u Sovjetskom Savezu ili komunističkoj Kini, opravdava postojanje vladajuće klase partijskih dužnosnika.

Za Dussela stvarno ljudsko oslobođenje nemoguće je bez afirmacije apsolutnog Drugog. Bez njega nema prostora za kritiku fetiša koji se pojavio kao antifetiš, tj. komunizma koji je kritizirao kapitalizam da bi postao jednako opresivan. Prostor o kojem Dussel govori je ono što smo pokazali kao metaksiju između subjekta i objekta, ukoliko objekt nije analogan platonskom idealu, a mišljenje zadržava istu strukturu subjekta i objekta, utoliko svatko pojavu predmeta može poistovjetiti s predmetom po sebi. Etička predispozicija koja odbacuje fetise (pa čak i one koji su namijenjeni kao antifetiš) može postojati samo ako priznaje uvjet i animirajući element svog djelovanja kao otuđeno, ali interaktivno Drugo.

Iz etičke perspektive, to apsolutno Drugo nije ništa drugo nego platonski ideal Dobra. Etika naposljetku, ako je neograničena kako smo poentirali, u konačnici ima i svoj neograničen predmet. Kao što Platon uspoređuje Dobro sa Suncem, da je ono istovremeno predmet gledanja i ono što omogućuje gledanje svih drugih predmeta, tako i etika obasjava druge filozofske discipline dok je i sama zasebna disciplina. Ideal Dobrog je *telos* slobode jer je sloboda upravo sredstvo koje čovjeku omogućava spoznavanje platonskog ideala Dobrog i ostvarivanja aristotelovskog vremenskog dobra u svijetu.

5. ZAKLJUČAK

Irska filozofkinja Iris Murdoch u svojim trima esejima zajedničkim imenom *Suverenost Dobra* upravo iznosi tu tezu; koncept Dobra integrira i primjenjuje se na sve načine učenja i svako prakticiranje vrline. Smisao slobode je ostvariti subjekta koji etičkim djelovanjem i razmišljanjem u svijetu ne zaustavlja svoj napredak prema shvaćanju i primjenjivanju Dobra na vanjskim i unutarnjim ograničenjima poput fetiša i tiranije. Za razumijevanje ove teze nužno nam se kretati između više razina apstrakcije, za primjenu nužno se kretati kroz razne stadije slobode, a za istraživanje ovoga nužno je integrirati subjekt i objekt, mišljenje i praksu, služenje i oslobođenje u okvir filozofske etike.